

İBN XƏLDUNUN “MÜQƏDDİMƏ” ƏSƏRİNDƏ MÜHARİBƏ KONSEPSİYASI

Sevda HÜSEYNOVA,

Heydər Əliyev adına Azərbaycan

Ali Hərbi Məktəbi Humanitar və

Sosial fənlər kafedrasının dosenti,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AÇAR SÖZLƏR: *Ibn Xəldun, “Müqəddimə”, müharibə, ədalətli müharibə nəzəriyyəsi, humanizm, döyüş taktikası.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ибн Хальдун, «Мукаддима» (“Введение”), война, теория справедливой войны, гуманизм, тактика боя.*

KEY WORDS: *Ibn Khaldun, «Muqaddimah» («Introduction»), war, just war theory, humanism, battle tactics.*

Mütəfəkkirlər tarix boyu bəşəriyyətə böyük fəlakətlər gətirən müharibələrin səbəblərini araşdırmış, müharibəyə münasibətdə “ədalətli” və “ədalətsiz” anlayışlarının mahiyyətini dərk etməyə çalışmışlar. Göstərilən problemlərin öyrənilməsi müasir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünyada baş verən hadisələrin təhlili göstərir ki, lokal müharibələrin geniş yayıldığı dövrdə müharibə tərəflərinə münasibət əksər hallarda qərzli xarakter daşıyır, bir çox dövlət və ya qrup öz dar mənafeələrini ört-basdır etmək üçün ədalətli və ədalətsiz müharibə anlayışlarını təhrif edir. Biz Dağlıq Qarabağ müharibəsinə münasibətdə işğalçı Ermənistan tərəfinin öz torpaqlarını müdafiə edən Azərbaycan tərəfi ilə bərabər tutulmasında da bunun şahidi oluruq. Göründüyü kimi, müharibələrin müxtəlif problemlərinin tədqiqi müharibə iştirakçılarına münasibət baxımından çox vacibdir.

Məsələnin mahiyyətinin açılmasında fəlsəfi fikir tarixindəki bəzi mütəfəkkirlərin düşüncələrinin öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Müharibə faktının araşdırılmasına bəzi Avropa mütəfəkkirlərinin çağdaş tarix, siyasi elmlər və sosiologiyanın banisi hesab etdikləri İbn Xəldunun (1332-1406) yaradıcılığında da geniş yer verilmişdir. Yeddi cildlik dünya tarixi, “Kitabül-İbər”, onun giriş hissəsi olaraq düşündüyü “Müqəddimə” kimi əsərlərində cəmiyyətin yaranması, mədəniyyətin meydana gəlməsi, dövlət və onun inkişaf mərhələləri, siyasət formaları, elm və iqtisadiyyat məsələlərinə geniş yer vermiş İbn Xəldun toplum həyatı üçün əhəmiyyət kəsb edən müharibə problemindən də kənar qala bilməzdi. O, “Müqəddimə” əsərində müharibə, onun meydana gəlmə səbəbləri və təsnifatı, hətta müharibənin aparılma üsullarını ətraflı təhlil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Xəldundan əvvəl də Şərq mütəfəkkirləri öz əsərlərində müharibə və sülh, müharibəyə münasibətdə xeyir və şər problemlərinə toxunmuşlar. Hələ X əsrdə Orta Asiyadan olan türk mənşəli alim əl-Fərabî (870-950) “Fəzilətli şəhər əhlinin baxışları” əsərində böyük humanist kimi sülhün bərqərar olmasını arzulayır, daimi müharibələrlə ölkələri işğal edərək oranın əhalisini qula çevirməklə məşğul olan cəmiyyətləri “cahil” adlandırmışdır. Əl-Fərabî yazırdı ki, “xalqlar xoşbəxtlik əldə etmək üçün bir-birinə yardım göstərsələr, bütün dünya fəzilətli ola bilər” [1, s. 183]. Görkəmli filosof əl-Qəzali (1058-1112) də zorakılığa dair fikirlərini belə izah edirdi: “Bəzi insanlar şərəf və izzəti başqalarının mal-mülkünü zorla almaqda, zülm və qan tökməkdə görürlər. Mən Allah-Təalanın **“Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir)”** [2, Hucurat, 13] ayəsini düşündüm, Qurani-Kərimin gerçəkliyinə olan sarsılmaz inamla təqvanı seçdim, qalan zənn və iddiaların boş olduğunu anladım”. Əl-Qəzali fəlsəfəsində nəfsə qarşı “böyük cihad” həm də zorakılığa qarşı qoyulurdu [3, s. 41].

Əsərlərində ədalətli və ədalətsiz müharibələri fərqləndirən dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi (1141-1209) müharibələri bəşəriyyət üçün fəlakət hesab edərək, “bir ovuc torpaq” uğrunda müharibə aparan hökmdarlara qarşı çıxmışdır [4]. Böyük Azərbaycan filosofu Nəsirəddin Tusi (1201-1272) “Əxlaqi-Nasiri” əsərində hər b və sülh məsələlərinin mahiyyətinin təhlilinə də yer ayırmış, müharibələrin təsnifatını verməyə çalışmışdır. O, müharibələri “cihad” və “qisas” kimi təsnifatlandırmışdır. Tusi “qisas” qrupuna aid olan müharibələri ədalətsiz müharibə hesab etmişdir [5, s. 210]. O, sağ olaraq əsir tutulması mümkün olan şəxsin öldürülməməsini, qələbə çalındıqdan sonra düşmənçiliyə, edamlara yol verilməməsini buyurmuşdur. Müharibə və zorakılığa qarşı çıxan Nəsirəddin Tusi yazırdı ki, insan “düşmənlərini yola gətirib onlarla saziş bağlamağa son dərəcə səy göstərməli və ehtiyatlı olmalıdır. Elə etməlidir ki, müharibəyə və ölüb-öldürməyə ehtiyac olmasın. Müharibə son tədbir olmalıdır” [5, s. 217]. Məhəmməd Füzuli (1494-1556) bu məsələnin fəlsəfi aspektləri ilə məşğul olmasa da, bir sıra əsərlərində (“Leyli və Məcnun”, “Bəngü-Badə” və s.) döyüş səhnələrini təsvir edərkən, oxucusunun diqqətini müharibənin antihumanist xarakterinə cəlb edərək, sülhün vacibliyini vurğulayır. Füzuli “Mətlə ül-etiqaq” əsərində etiqaq sahibləri tərəfindən edilən dini ayrı-seçkiliyin dərkedilməz olduğunu göstərir və bu məsələdə mübahisələrin müharibə yolu ilə həllinin yolverilməzliyini diqqətə çatdırırdı [6, s. 130]. Göründüyü kimi, Şərq fəlsəfəsində şöhrət qazanmış müsəlman alimləri hələ orta əsrlərdə müharibə və sülh probleminə humanist yanaşmanı, sülhün vacibliyi ideyasını dərindən dərk etmişlər. Avropada isə bu məsələlərə humanist yanaşma daha gec, İntibah və Yeni dövr fəlsəfəsində öz əksini tapmışdır.

İbn Xəldun da öz “Müqəddimə” əsərində tarixdə baş vermiş bir sıra müharibələr haqqında məlumat verməklə bərabər, bütövlükdə müharibənin fəlsəfi təhlilinə cəhd etmiş, Tusi kimi onları qruplara bölərək təsnifatlandırmışdır. Lakin İbn Xəldunun müharibəyə yanaşması zəmanəsinin həm Şərq, həm də Qərb mütəfəkkirlərinin yanaşmalarından bir qədər fərqlənirdi. Bu dövrdə Qərbdə sxolastika fəlsəfəsi üstünlük təşkil etmiş və müharibələr sırf ilahiyyət baxımından təhlil olunub, dəyərləndirilmişdir. Şərqdə isə məsələyə həm dini, həm də humanist aspektdə

yanaşılımış, diqqət daha çox ideal cəmiyyətin qurulmasına, bu cəmiyyətdə müharibənin rolunun nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir. İbn Xəldunun özünəməxsus yanaşmasında dini görüşlər yer alsada, daha çox müharibə probleminin məntiqi dərkinə çalışılmışdır.

İbn Xəldun “Müqəddimə” əsərində müharibələrin təhlilinə onların meydana gəlmə səbəblərindən başlayır. Onun fikrincə, müharibələr və qırğınlar toplumların meydana gəldiyi dövrdən etibarən davam edir [7, s. 37]. İbn Xəldun müharibələrin səbəblərini təhlil edərkən bu səbəbləri dörd qrupa bölür. Görkəmli filosofa görə, müharibələrin əsas səbəbi insanların bir-birindən qisas almaq istəyidir. Qisas istəyi hər kəsi toplumdan özünə tərəfdarlar toplamağa vadar edir. Tərəfdar toplayan insan qisas almaq istəyəndə mənsub olduğu sülalə və ya toplumun onu müdafiə etməsindən yararlanır. Beləliklə, düşmənçilik əhval-ruhiyyəsi yüksəldikdən sonra özlərini müdafiə etmə vacibliyindən müharibə meydana gəlir. İbn Xəldun bu vəziyyəti bəşəriyyət üçün təbii hal hesab edirdi. Bu fikir sonralar Avropa fəlsəfəsində özünü göstərir, eyni zamanda məşhur tədqiqatçı Devid Mayersin “təcavüz təcavüzkarlığın güclənməsinə səbəb olur” fikri ilə də uyğunluq təşkil edir [8].

İbn Xəlduna görə, birinci qrupdan olan tərəflərin qisas arzusunun əsas səbəbləri qeyri-sağlam rəqabətdən, qarşılıqlı düşmənçilikdən, qonşuluqda yaşayan, yaxın əlaqəli olan qəbilələr arasında pis münasibətlərdən, şərəf və digər mənəvi məsələlərdə mübahisədən yaranır [7, s. 37]. İbn Xəldun müharibənin ikinci səbəbi kimi səhra və çöllərdə yaşayan toplumlar arasında yayılmış düşmənçiliyi görürdü. O bu toplumlara ərəblər, türklər, türkmənlər, kürdlər və başqalarını misal gətirirdi. İbn Xəldunun mübahisəli fikrinə görə, vəhşi təbiətli bu köçərilərin əsas məqsədi başqalarının əlində olan mal-mülkü və s. onlardan almaqdır. Köçərilərin mənsəb qazanmaq, dövlət qurmaq kimi bir niyyətləri yoxdur. Yalnız başqasının əlində olanı ələ keçirmək istəyirlər [7, s. 38]. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, İbn Xəldunun gəldiyi nəticəyə görə, müharibə zamanı köçərilər şəhərlilərlə müqayisədə daha şücaətli olurlar. O, bunun səbəbini şəhərlilərin rahat həyata adət edərək bolluq içərisində yaşamasında, malları və canlarını onları idarə edən hakim, qoruyuculara etibar edərək qala divarlarına sığınmasında görürdü. İbn Xəldun qeyd edirdi ki, şəhərlilər özləri və ailələrini təhlükəsiz şəraitdə hiss etdikləri üçün təcavüz qorxusu onları həyəcanlandırmır və buna görə də onlar silahlarını birdəfəlik kənara atırlar. Köçərilər isə başqalarından kənara çəkilib çöllərdə yaşadıkları və sığınma biləcək divarları, qalaları olmadığı üçün ailə və mal-dövlətlərini özləri qorumağa məcburdurlar. Onlar hücumdan müdafiə məsələsində yalnız özlərinə güvənirlər. Buna görə də həmişə yanlarında silah daşıyırlar. Köçərilərin qüvvətli və şücaətli olmalarının əsas səbəbi budur [9, s. 315]. Köçəriləri tədqiq edən fransız şərqşünas alimi Rene Qrosset də bu fikirdədir. O bu məsələləri təhlil edərkən belə nəticəyə gəlir ki, qədim türklərin savaşı güclərinin mənbəyi onların dini görüşləri ilə bərabər, həm də yaşam tərzləri olmuşdur. R.Qrosset yazır ki, Bilgə xaqan (684-734) türkləri köçərilikdən uzaqlaşdıraraq oturaqlaşdırmaq, Orxon üzərində çinlilər kimi paytaxt inşa etdirmək, buddist və dao məbədləri tikdirmək istədiyi zaman müşaviri Tonyukuk (Tonuquq) ordunun döyüş ruhunun zəifləməsindən qorxdığı üçün bunun əleyhinə çıxmışdır [3, s. 119]. R.Qrossetin yazdığına görə, bundan bir neçə əsr əvvəl yaşamış Tabqaç kralı Tora Tao (423-452) da özünün kifayət

qədər çinliləşməsinə baxmayaraq, ordusunun türk gücünü itirməməsi üçün onun çinliləşməsinə, oturaqlaşmasına icazə verməmişdir. Onun xələfləri dövründə Çin mədəniyyəti və Budda dinini mənimsəyən tabqaclar türk atalarının qüdrətli döyüşçü xarakterini itirmişdirlər. Bu hadisə əsrlər boyu kitaylar, curçatlar, çingizxanlılar, mancurlar ilə də təkrar olunmuşdur [3, s. 80]. Lakin maraqlıdır ki, oturaq həyata keçmələrində İslam dininin də böyük rol oynadığı türklərin döyüş gücü sonralar da azalmamışdır. Onlar oturaq həyata keçdikləri dövrlərdə də iştirak etdikləri döyüşlərdə şücaət və böyük qəhrəmanlıq göstərmişlər.

İbn Xəldun müharibənin üçüncü səbəbi kimi “cihad” adlan Tanrı və din yolunda savaşı götürürdü. O bu müharibəni xarakterizə edərkən onu ilahiyyat baxımından dərinlən təhlil etmir, “cihad”ı sadəcə ədalətli müharibə adlandırmaqla kifayətlənir [7, s. 38].

İbn Xəlduna görə, dördüncü qrup dövlətin ona qarşı üsyan edənlərə və hökumətə itaət etməyənlərə qarşı savaşıdır. Beləliklə, filosof dövlətin müdafiəsi üçün müharibənin aparılmasının doğru və ədalətli olduğunu düşünürdü. Lakin İbn Xəldun ədalətli və şiddətə əsaslanmayan dövlət idarəçiliyinin tərəfdarı idi. O, öz fikrini belə əsaslandırır ki, dövlət idarəçiliyi ədalətsiz olduqda və şiddətə söykəndikdə əhali öz qüvvət və şücaətini itirir. Hökm və cəzalar əhaliyə ədəb öyrədib, tərbiyə xarakteri daşıyan zaman da şücaət və gücə təsir göstərib onları azaltmır [9, s. 316]. Mütəfəkkir qeyd edir ki, yuxarıda göstərilmiş səbəblərdən ilk ikisi zülm edənlər və qarışıqlıq salanlara qarşı aparılan müharibələrə aiddir. Digər iki qrup isə cihad və ədalət savaşıdır [7, s. 38]. Göründüyü kimi, İbn Xəldun qisas məqsədi ilə başlanmış dini müharibələri Tanrı və din yolunda aparılan müharibədən fərqləndirirdi.

İbn Xəldun müharibələrin səbəblərini qruplaşdırmaqla bərabər, həm də müharibənin aparılma üsullarına toxunmuşdur. O, müharibələrin iki şəkildə aparıldığını qeyd etmişdir. Birincisi, cərgəyə düzülərək sıra halında savaşımaq, ikincisi isə hücumə keçdikdən sonra sürətlə geri çəkilməklə düşməni çaşıdırma formasında aparılan döyüşlərdir. İbn Xəldun qeyd edir ki, ərəb olmayan tayfalar birinci üsuldan istifadə edir. İkinci üsuldan isə çöl tayfaları (köçərilər) - ərəblər və Avropanın barbar tayfaları istifadə edir [7, s. 38]. Burada vurğulamaq vacibdir ki, “Turan taktikası” adlanan bu taktika qədim türklərin döyüşdə ən çox istifadə etdikləri üsullardan idi və tarixdə bununla bağlı ilk məlumat böyük türk hökmdarı və sərkərdəsi Meteyə (b.e.ə 209-174) məxsusdur. Mete (Oğuz) xaqan tərəfindən istifadə olunan “Turan taktikası” (süni şəkildə geri çəkilməklə düşməni təqibə təhrik edib, əlverişli şəraitdə basqınla onu darmadağın etmək) uzun illər hərbi hiylənin mühüm elementi olmuşdur. Türk tarixinin qeyd olunmuş ilk meydan müharibəsi - çinlilərlə Tantunq-Fu savaşı zamanı Mete otuz minlik ordu ilə çinlilərin üç yüz iyirmi min nəfərlik ordusunu darmadağın etmişdir. Strateji çəkilmə və əks hücum məhz türklərin ortaya çıxararaq təkmilləşdirdikləri bir strategiya və taktiki üsuldur. Çox güman ki, digər xalqlar da bu döyüş üsulunu türklərdən öyrənmişlər. Qədim türklərin istifadə etdiyi taktiki və strateji üsulların böyük əksəriyyəti Avropa ordularında yalnız XVIII əsrdən istifadə edilməyə başlamışdır [10].

İbn Xəldun türklərin döyüş üsullarına da diqqət yetirmişdir və qeyd etmişdir ki, onda olan məlumatlara görə, çağdaş dövrdə türklər ox atmaqla savaşırlar. Türklər atlarından enib oturaraq

oxlarını önlərində yerə tökülür, biri digərinin arxasında yerləşən üç sıra təşkil etməklə döyüşürlər. Türklər oturduları halda atışmaya başlayırlar. Hər bir sıra önündə yerləşdirilmiş sıranı düşmən basqınından qorumağa çalışır, döyüşən tərəflərdən biri məğlub olana qədər bu davam edir. İbn Xəldun təsvir etdiyi bu döyüş taktikasını qərribə hesab etməklə yanaşı, “sağlam” adlandıraraq yüksək qiymətləndirmişdir [7, s. 48].

İbn Xəldun öz müharibə konsepsiyasını yaradarkən döyüş taktikasının bəzi elementlərini birbaşa İslam dini, Qurani-Kərim ayələri ilə əlaqələndirirdi. Buna Qurani-Kərimin “Səff” surəsinin dördüncü ayəsini misal göstərmək olar: **“Şübhəsiz ki, Allah Öz yolunda möhkəm divar kimi səf çəkib döyüşənləri sevər!”** [2, Səff, 4]. O, həm ilahi, həm də məntiqi baxımdan cərgə ilə düzülərək döyüşmək üsulunu yüksək qiymətləndirir, bu üsulun düşmənləri daha çox qorxuya saldığını qeyd edirdi. İbn Xəlduna görə, “səflər təşkil olunmasında məqsəd tərtibat və nizamın qorunmasıdır”. Filosof izah edir ki, “əsgərlərdən biri düşməyə arxa çevirərsə cərgələrin nizamı pozular. Nəticədə məğlubiyyət baş verərsə, bunun təqsir və günahı da böyük olar. Bu vəziyyət labüd olaraq dinin ahəng və düzəlinə zərər verdiyi üçün ən böyük günahlardan sayılır” [7, s. 39].

İbn Xəldun əvvəlki dövrlərdə böyük dövlətlərin öz əsgərlərini taburlar şəklində düzmələrinin səbəbini belə izah edirdi ki, bu dövlətlər əsgərlərini ölkənin müxtəlif ərazilərindən topladıqlarından döyüşçülər bir-birini tanımırdılar və döyüşün gedişində bir-birini məhv edə bilirdilər. Buna görə də ayrı-ayrı taburlar bir-birini tanıyan əsgərlərdən təşkil olunur və onlar cərgə ilə düzülürdü. Bu tərtibat Fars, Roma, Əməvi və Abbasi dövlətlərində mövcud olmuşdur. Hökmdar yaxın adamları ilə birgə dörd tərəfdən əhatə olunmuş halda ordunun mərkəzində, yəni “Qəlb” adlanan yerdə dayanırdılar. Sağ tərəfində “Sağ qol”, sol tərəfində “Sol qol”, ön və arxa tərəflərdə də taburlar yerləşdirilirdi. Ordular düzülən zaman döyüşçü sayının çox, ya da az olmasından asılı olaraq iki ordu arasında gözün görəcəyi və ya ən çox bir-iki günə qət ediləcək qədər məsafə saxlanılırdı. Bütün hazırlıqlar bitdikdən sonra düşmən ordular bir-birinin üzünə hücumu keçirdilər [7, s. 41].

İbn Xəldun qeyd edir ki, İslamın ilk dövrlərindən etibarən ərəblər nizamlı şəkildə cərgələrə düzülüb döyüşməyə məcbur oldular. Ərəblər bu üsulla döyüşməyi bacarmadıqlarından cərgələrlə hücumu keçir, düşməni aldatmaq üçün qəsdən geriye çəkilir və sonra təkrar cərgəyə düzülüb hücum edirdilər. İbn Xəldun hesab edir ki, ərəblərin cərgəyə düzülərək döyüşmələrinin iki səbəbi var idi. Birincisi, onların düşmənləri də bu üsulla savaşırdılar. İkincisi isə ərəblər Allah yolunda ölümə can atdıqları üçün cərgələrə düzülürdülər. Cərgə halında döyüşdə itki daha çox olurdu [7, s. 44]. İbn Xəldun həm də belə bir məsələyə toxunur ki, hücumu keçdikdən sonra geri çəkilib təkrar hücumu keçmək üsulu ilə savaşıyan ərəblər, digər köçəri tayfaların çoxu kimi mal-dövlət və ailələrini daşıyan heyvanları cərgə halında arxada yerləşdirir, geriye çəkildikdə isə özləri onların arxasına sığınırdılar. Burada məqsəd savaşı davam etdirmək, əsgərin dəyanət və dayanıqlığını təmin etmək və artırmaq idi. İbn Xəldun qeyd edirdi ki, çağdaş dünyada dövlətlər bu şəkildə cərgələr təşkil edərək döyüşürlər. Səbəb bundan ibarətdir ki, ərəblər dövlətin böyüklüyü və sərvəti sayəsində saray və şəhərlərdə yaşamağa başladığından sonra artıq

səfərə çıxdıqda ailələrini şəhərlərdə saxlayırlar. Səfər zamanı isə yalnız ləvazimat və çadırlarını yükləyəcək miqdarda heyvanlardan istifadə edirlər. Qadınlar və sərvətlərini arxada buraxdıqları üçün əvvəlki kimi səbir və dayanıqlıq göstərmirlər. Ailələri yanında olmadıqları üçün artıq canlarını fəda edərək savaşağa məcbur edən səbəblər aradan qalxmışdır. Bundan başqa, düşmənin qorxunc bağırıqları da onları qorxudur və cərgələri yarılmasına səbəb olur [7, s. 46].

İbn Xəldun yazır ki, Qərb əhalisi də (çox güman ki, İslam dininin yayıldığı ərazilər nəzərdə tutulur – qeyd müəllifindir) ərəblər kimi hücumdan sonra qəsdən geri çəkilmək üsulu ilə savaşağa öyrəşmişdilər. Qərbdə hökmranlıq edən sultanlar ordularını qüvvətləndirmək üçün cərgələr təşkil etmənin əhəmiyyətini dərk edirdilər və buna görə ordunun təşkilində cərgə ilə döyüşməyə öyrəmiş franklardan yararlanırdılar. İbn Xəldun qeyd edir ki, bu “kafir”lərin köməyinə müraciət etmək demək olsa da sığınacaq cərgələri təşkil etmək üçün buna zərurət var. Lakin Qərb sultanları müharibələrdə onlardan istifadə edir, “kafir”lərlə olan savaşlarda isə düşmənin tərəfinə keçəcəklərindən qorxduqları üçün franklardan istifadədən çəkinirdilər” [7, s. 47].

Qələbə qazanmağı təhlil edən İbn Xəldun onu xarici və daxili səbəblərə bölmüşdür. O, daxili səbəb kimi əsgər sayının çoxluğunu, onların düzgün tərtib edilməsini, döyüş ruhunun olmasını, xarici səbəblər kimi isə yüksəklikdəki ərazini tutaraq oradan aşağıda yerləşən düşməne qarşı döyüşməklə ona zərbə vurmağı, meşəlik və düzənlik ərazilərdə pusqu qurmağı, daxma və sədlər arxasında düşməndən gizlənərək qəflətən hücumla keçib onu qorxudan qaçmağa təhrik etməyi göstərir [7, s. 53]. Onun yazdığına görə, əsgərin qorxması, nəticə kimi ordu mərkəzinin sarsılması və nəhayət pozulması insan imkanları xaricində olan səbəblərdəndir. Ordu sıralarında dağılma bu gizli səbəblərdən doğur. Hər iki tərəf üstünlük qazanmaq ümidi ilə düşməni qorxudacaq təşəbbüslər göstərir. Bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq iki tərəfdən biri labüd olaraq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. İbn Xəldun Məhəmməd peyğəmbərin (s) “savaş aldatmaqdan ibarətdir” sözlərini misal gətirərək qeyd edir ki, zəfərlər çox vaxt bu şəkildə gizli səbəblərlə qazanılır ki, taleh və bəxtin də mənası budur. İbn Xəlduna görə, İslam fəthləri dövründə qələbənin əsas səbəbi düşmənin ürəyinə qorxu salınması olmuşdur [7, s. 54].

İbn Xəldun qələbənin əsas səbəbini döyüşən tərəflərin vəziyyəti ilə bağlayırdı. Məsələn, bir tərəf müxtəlif boylardan ordu yığmışdırsa, bu həmin tərəfin məğlubluğu ilə nəticələnəcək. Belə ki, onlar müxtəlif siyasi və iqtisadi məqsədlər güddükləri və müxtəlif komandirlərin tabeliyində döyüşdükləri üçün onlarda məqsəd birliyi olmayacaq, döyüş meydanından qaçmağa meyilli olacaqlar. İbn Xəlduna görə, yuxarıda qeyd edilən fikir yalnız, döyüşdə özünü ayrı-ayrı fərdlər şəklində hiss edən şəhər və ya məhəllə əhalisinə aid edilə bilər. Döyüş əsgərinin silahı, yaxşı döyüşməsi və bu kimi şeylər zahiri səbəblərə aiddir. Bunlar əsgərin qələbəsini təmin edəcək yeganə səbəblər ola bilməz. İbn Xəldun göstərir ki, “bunlardan heç biri hiylə, aldatma, səmavi təsirlər, düşmən qəlbinə qoxu və özünəinamsızlıq hissənin salınması kimi gizli səbəblərdən qələbə qazanılmasına əngəl ola bilməz” [7, s. 56].

Beləliklə, İbn Xəldun “Müqəddimə” əsərində bəşər tarixinin bütün mərhələləri üçün əhəmiyyət kəsb edən bir problemin - müharibələrin sosial hadisə kimi təhlilinin əsasını

qoymuşdur. O, müharibələrin səbəblərini açıqlayıb onları təsnifatlandırmaqla, müharibələrin başlanmasında təbii faktorların, rəqabətin, düşmənçiliyin, insanların həyat tərzinin, dinin, dövlət idarəçilik sisteminin rolunu araşdırmaqla kifayətlənməmiş, həm də müharibənin strategiya və taktikası, hər hansı bir döyüş üsulundan istifadənin məqsəd uyğunluğu, qələbə və məğlubiyyətin daxili - gizli və xarici səbəbləri, bu səbəblər arasında psixoloji faktorun rolu, ordu quruculuğu məsələlərinə də diqqət yetirmişdir. İbn Xəldun tərəfindən bu məsələlərin təhlili elmi araşdırmalar üçün baza rolunu oynayaraq, müasir elmi fikirdə də böyük əhəmiyyət və zəmanəmizdə baş verən hadisələrin təhlili üçün aktualıq kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города. Философские трактаты. Алма-ата: Наука, 1970, 427 с.
2. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı: Azərneşr, 1992, 714 s.
3. Grosset R. Bozkır imperatorluğu: Attila - Cengiz Han - Timur. İstanbul: Ötügen Neşriyyatı, 1999, 518 s.
4. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.
5. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
6. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
7. İbn Haldun. Mukaddime. II kitab. İstanbul: Milli Eğitim basımevi, 1996, 666 s.
8. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 2002 / <http://www.raop.org/library/files>
9. İbn Haldun. Mukaddime. I kitab. İstanbul: Milli Eğitim basımevi, 1997, 684.
10. Yılmaz Sait. Türk savaş sanatı ve stratejisi / http://www.academia.edu/7647965/T%C3%BCrk_Sava%C5%9F_Sanat%C4%B1_ve_Stratejisi

Севда Гусейнова

КОНЦЕПЦИЯ ВОЙНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «МУКАДДИМА» («ВВЕДЕНИЕ») ИБН ХАЛДУНА

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена концепции войны ибн Халдуна. Ибн Халдун считал, что всякие войны или уничтожение людей происходили, начиная с появлением различных обществ со времени создания бытия Богом.

Ибн Халдун разделяет войны на четыре типа:

- ✓ Первый тип войны обычно происходит между соседними племенами и конкурирующими семьями;
- ✓ Второй тип - война, вызванная враждебностью, в результате которой «дикие народы, живущие в пустыне» атакуют своих соседей исключительно для того, чтобы захватить их собственность;
- ✓ Третий тип – религиозная война, которую «божественный закон называет джихадом»;
- ✓ Четвертый тип - это война династий против сепаратистов и тех, кто отказывается от повиновения.

Остальная часть суждения ибн Халдуна описывает подробности ведения войн в его время и до него, построения войск и тактика ведения боя в различных государствах.

Sevda Huseynova

THE CONCEPT OF WAR IN IBN KHALDUN'S "MUKADDIMA" ("INTRODUCTION")

ANNOTATION

The article focuses on Ibn Khaldun's war concept. According to him, all kinds of war and massacres have continued since the creation of societies and the existence of God's creatures.

Ibn Khaldun identifies four types of war:

- ✓ The first type usually occurs between neighboring tribes and generations that compete each other;
- ✓ The second reason for the war was hostility as the migratory tribes were attacking their neighbors to seize their property;
- ✓ The third type is religious wars. In the language of the Divine Law, this word (jihad) is used.
- ✓ The fourth type is a war of dynasties against separatists and those who refuse obedience to the government.

Ibn Khaldun's subsequent ideas depicts the prevalence of wars during and after his time, military troops and tactics of wars of different states.